

ЎЗБЕК ТИЛИГА ТАРЖИМАЛАР

СИЁСИЙ ВА ТАЪЛИМИЙ КОНТЕКСТДА “ХОРИЖИЙ ТИЛНИ БИЛИШНИНГ УМУМЕВРОПА КОМПЕТЕНЦИЯСИ: ЎРГАНИШ, ЎРГАТИШ, БАҲОЛАШ”

3.5 “Гиперматн” принципини қўллаш

(Давоми. Боши ўтган сонларда).

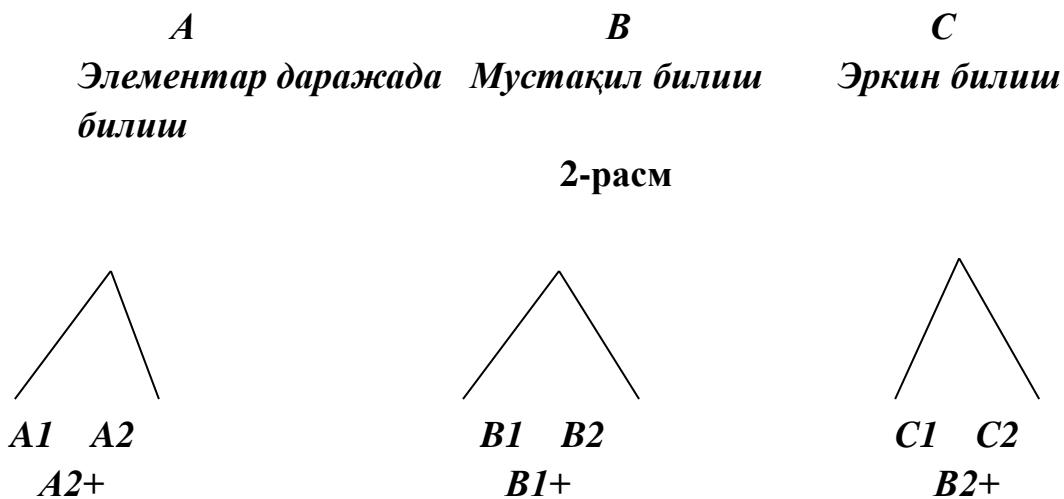
AI даражаси (“Зўрға билиш”), бизнингча, хорижий тилларни билишнинг энг қутийи даражаси ҳисобланади. Аммо ушбу босқичга чиқишдан олдинги даврда ўқувчи ўта ночор тил воситаларидан самарали фойдаланган ҳолда ўз эҳтиёжларига жавоб берадиган муайян коммуникация вазифаларини бажариши мумкин. Тасвирий дескрипторларни ишлаб чиқиш ва градуциялаш билан шуғулланган Швейцария Миллий илмий-тадқиқот кенгаши фаолиятининг 1994–1996 йиллар учун ҳисботида айrim коммуникация вазифаларини бажариш имкониятини берадиган чекланган тил воситалари тўплами кўрсатиб ўтилган. Мазкур топшириқларни бажара олиш AI даражасига ўтиш учун бирламчи восита бўлиб хизмат қиласди. Айrim ҳолларда, масалан, кичик мактаб ёшидаги ёки мактабгача ёшдаги болалар ҳақида гап кетганда, бундай “бирламчи” босқич жуда долзарб бўлиши мумкин. Қуйида келтирилган дескрипторлар умумий хусусиятларга эга бўлган оддий вазифаларнинг таърифини келтиради. Улар AI даражасидан олдинги даража сифатида тавсифланиб, тил ўрганишни бошлаётган ўқувчи учун бирламчи мақсадлар сифатида қўлланилиши мумкин:

- Харид пайтида ўзимга керак нарсани сўз билан тушунтира олмасам, буни имо-ишоралар билан тушунтиришим мумкин.
- Мен бугун ҳафтанинг қайси куни, қайси сана, соат неча эканини сўрашни биламан ёки айтиб бера оламан.
- Мен ҳа, йўқ, марҳамат, илтимос, раҳмат, кечирасиз деган сўзларни биламан.
- Мен мураккаб бўлмаган анкеталарни тўлдира оламан – исми шарифим, манзилим, миллатим, оиласи муродимни ёзиб беришим мумкин.

- Мен қисқа оддий табрик открыткалари ёза оламан.

Келтириб ўтилган дескрипторлар “реал (кундалик) ҳаётдан олинган” сайёхлик харктеридаги коммуникатив вазифаларни акс эттиради. Таълим мақсадларида, айниқса, бошланғич мактабда, тилнинг ўйин хусусиятларини қамраб олган ҳолда “ўқув топшириқлари”нинг алоҳида рўйхатини тузиб чиқиши мумкин.

Бундан ташқари, Швейцарияда тадқиқотлар натижаларига кўра, тахминан бир хил ҳажмдаги бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлган тўққизта даражадан иборат шкала ишлаб чиқилган (2-расмга қаранг). A2 (“Бошланғичгача бўлган”) ва B1 (“Бошланғич”), B1 («Бошланғич») ва B2 («Бошланғич ривожланган») ҳамда B2 («Бошланғич ривожланган») ва C1 (“Профессионал даражада билиш”) даражалари оралиғига даражалар қўшилди. Бу каби оралиқ, нисбатан майда даражаларнинг киритилиши ўқитиш контекстида аҳамиятлидир, бироқ улар назорат мақсадида қўлланиладиган иирикроқ даражаларга боғланиши керак.

Дескрипторларда “асосий даражалар” (A2 ёки A2.1) ва “қўшимча даражалар” (A2+ ёки A2.2) ўртасидаги фарқ белгиланади. “Қўшимча даражалар” биринчисидан аудиялаш бўлимида келтирилган қўйидаги мисолдаги каби горизонтал чизик билан ажратилади.

4-жадвал.

	Ўзимга қаратилган секин ва аниқ талаффуз қилинган гапларни тушунаман
2	Ўзим учун муҳим бўлган мавзуларга оид (масалан, ўзим ва оилас, иш ва яшаш жойим ҳақидаги асосий маълумотларни) жумла ва ибораларни, агар улар аниқ ва секин талаффуз қилинса, тушунаман.

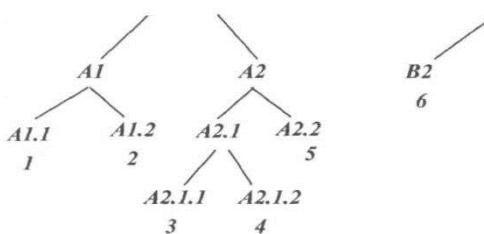
Даражалар ўртасидаги чегарани белгилаш – субъектив жараён. Айрим муассасалар нисбатан умумийрок даражани, бошқалари эса аксинча майдарок (аникроқ) даражани маъқул кўришади. “Гиперматнлар” ёндашувининг афзаллиги шундаки, бунда даражалар ва/ёки дескрипторларнинг ягона комплекси турли босқичлар ва турли фойдаланувчилар томонидан зарур эҳтиёжларга жавоб берадиган нисбатан кичик даражаларга бўлиниши, зарурат бўлганда эса яна ҳар бир ост даражадан яна ягона тизимга қайтиш мумкин бўлади. Бундай ёндашув асосий мақсадларни унутмаган ҳолда оралиқ даражаларга бўлиш имкониятини беради. Бўлишнинг батафсил ўзгарувчан тизими ёрдамида ҳар бир таълим муассасаси ўзлари учун мухим бўлган ост даражани Умумевропа тил компетенциялари атамаларида зарур даражада аниқлаштирган ҳолда ишлаб чиқиши мумкин.

1-мисол.

Бошланғич мактабда тил ўргатишда, ўрта мактабнинг бошланғич синфларида ёки катталарни ўқитиш тизимида (кечки мактаб), бошланғич даражалардаёқ сезиларли натижага эришиш керак бўлгани боис, элементар билиш даражасини бта даражага бўлиш мумкин, бунда A2 (“Бошланғичгача бўлган”) даража янада кичикроқ бўлакларга дифференцияланади. Бу даражада ўқувчилар сони қўп бўлиши мумкин.

A
Элементар билиши *B*
Мустақил билиши

3-расм

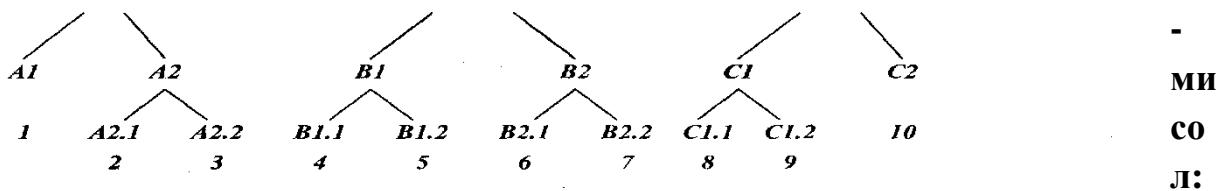
2-мисол:

Агар тил муҳитига кириб борган ҳолда тилни ўргатиш ҳақида гап боргудек бўлса, “тилни билиш” даражасига чиқиш учун асос бўлади. Ушбу даража ичida B1 ва B2 ажратиб туради, уларнинг ҳар бири ўз навбатида иккита нисбатан майда даражаларга бўлинади.

A
Элементар билиши *B*
Мустақил билиши *C*
Эркин билиши

4-расм

3

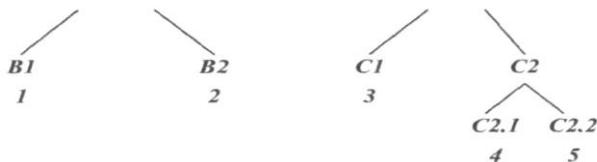

Тил билишга касбий тайёрлаш тизимини юқорироқ даражаларда таърифлаш учун тилни етарлича билишни деталлаштириш зарур бўлади.

B C

Мустақил билиши Эркин билиши

5-расм

3.6 Тил билиш даражаларининг изчилилиги

Шкалаларда мавжуд бўлган ҳамда коммуникация вазифаларини бажариш учун билиш зарур бўлган тил категориялари, вазифалари, грамматикаси ва луғат таркибининг таҳлили янги тил таснифларининг ишлаб чиқилишига олиб келиши мумкин.

- **A1 даража (“Зўрга билиш”)** тил билишнинг энг қуи дарражаси хисобланади – бу босқичда ўқувчилар оддий диалогларда иштирок этишлари; ким эканликлари, қаерда яшашлари, ўзлари биладиган одамлар, ўзларида бор нарсалар ҳақидаги шахсий характерга эга оддий саволларни беришлари ва уларга жавоб қайтаришлари; ўзлари биладиган ҳамда ўзларини қизиқтирадиган мавзудаги оддий сухбатни бошлашлари ва давом эттиришлари мумкин; бунда ўқувчи фақат муайян вазиятга оид ёдлаб олинган жумлаларгагина таянмайди.

- **A2 даража “Бошланғичча бўлган даража”** таснифларига мос келади. Айнан мана шу дарражада тилнинг ижтимоий вазифаларини акс эттирадиган аксарият дескрипторлар юзага келади. Масалан, ўқувчилар кундалик саломлашиши ва мулоқотнинг оддий хушмуомала шаклларини қўллашлари; бошқа инсонга салом беришлари, ундан ишлари қандайлигини

сўрашлари, олинган жавобга муносабат билдиришилари; миший мавзуда қисқа сұхбатлар қуришилари; ишида ва бўш вақтда нималар билан шугуланишилари ҳақида савол бершилари ва шундай саволга жавоб қайтаришилари; таклиф қилишилари ва таклифга жавоб қайтаришилари; режсаларни, нима қилишини, қаерга боришни муҳокама этишилари, учрашув ҳақида келишиб олишилари; таклиф қилишилари ва таклифни рад этишилари мумкин. Бундан ташқари, ушбу даражада қундалик миший мавзуларга оид дескрипторлар пайдо бўлади: қундалик мулоқот бўйича дескрипторларнинг тўлиқ жамланмасининг соддалаштирилган, қисқартирилган варианти хорижда яшовчи катталар учун мўлжалланган “Бошланғич даражা” монографиясида берилган. Масалан, дўконда, почтада, банкда мулоқотга кириша олиш; саёҳатлар борасида оддий маълумотларни олиш; жамоат транспорти: автобус, поезд, таксидан фойдаланиши, оддий маълумотларни сўраш; йўлни сўраш ва кўрсатиб юбориши; чипта харид қилиши; қундалик эҳтиёж моллари ва хизматларни кўрсатишни сўраш, ёки уларни кўрсатиш.

• Тил билиш кўникмаларининг кейинги гурухи “**Бошланғичдан олдинги кучайтирилган**” (A2+) даражага мос келади. Бу даража, гарчи ҳали ўқувчилар ўз фикрларини баён этишда қийналишса ҳамда бу жараёнда уларга ёрдам керак бўлса ҳам, сұхбатларда фаол иштироки билан ажралиб туради. Ушбу даража дескрипторларига мисол сифатида қўйидагиларни келтириш мумкин: ўқувчилар оддий сұхбатни бошлишлари, давом эттиришилари ва якунлашлари мумкин; ортиқча қийналмасдан миший мавзуларда оддий сұхбатлар қура олишади; зарур бўлганда сұхбатдошлари ёрдам бериб турса, қундалик мулоқотнинг таниш мавзуларида фикрларини тўғри баён этишилари ҳамда фикр алмашишлари мумкин; лугат бойликлари етарли бўлмагани боис ўйлаб қўйган фикрларининг бир қисмидан воз кечишларига тўғри келса ҳам, қундалик мулоқотнинг оддий ҳолатларида мулоқотга кириша оладилар; сұхбатдошининг ёрдамида аниқ тузилган сұхбатда иштирок эта олишади, очиқ мулоқотларда эса уларнинг имкониятлари чекланган бўлади.

Мазкур даража монологик нутқ учун ҳам нисбатан кенгроқ имкониятларни назарда тутади. Жумладан, ушбу даражадаги ўқувчилар, масалан, ўз туйгуларини оддий сўзлар билан ифодалаб, қундалик фаолиятлари давомида ўзларини ўраб турадиган нарсаларни (инсонлар, жойлар, иш, ўйин) тасвирлаб бершилари; илгари нима билан шугулланганликларини, ўз тажрибаларини баён этишилари; одат ва турмуши тарзларини тасвирлаб бершилари;

режа ва келишиб қўйган ишлари ҳақида сўзлаб беришлари; ўзларига нима ёқиши/ёқмаслигини тушунтириб беришлари; ҳодисаларни оддий тарзда таърифлашлари; ёқтирадиган ҳайвони ёки нарсаларини тасвирлашлари; бирор-бир буюм, ўзларида бор нарсалар тўғрисида қисқача гапириб беришлари, тилнинг оддий тавсифий воситаларидан фойдаланиб уларни солиштиришлари мумкин.

• **B1 даражаси “Бошланғич даражада”** таснифларига мос келади ва у мамлакатга қисқа муддатга келадиганлар учун мўлжалланган. Ушбу даражанинг иккита ўзига хос жиҳати мавжуд. Биринчиси шундан иборатки, мазкур даражада ўқувчилар диалог қуришлари ҳамда турли хилдаги бир қанча вазиятларда коммуникация мақсадларига эришишлари мумкин. Масалан, *агар секин ва адабий тил қоидаларига риоя этган ҳолда гапирилса, улар атрофида кечаётган узоқ муддатли муҳокамаларнинг асосий мазмунини тушунишади; дўстона суҳбат давомида ўз фикрларини билдиришилари ёки бошқаларнинг фикрини сўрашилари мумкин; ўз фикрининг асосий мазмунини аниқ ва тушунарли тарзда баён этиб бера олишади; деярли исталган фикрни баён этиши учун катта миқдордаги оддий тил воситаларидан эркин фойдалана олишади; аниқ жумлаларни танлашга уринишганида, уларнинг фикрини тушуниш қийин бўлса ҳам, суҳбат ёки мунозарада иштирок эта олишади; узунроқ монологик нутқларда грамматик тузилмалар ва лексик қурилишини ўйлаб олиш ёки хатоларни тўғрилаш учун тўхталишилар билан бўлса-да, тушунарли гапиришади.* Иккинчи хусусият эса ўқувчилар ушбу даражада кундалик ҳаётга оид вазифаларни бажара олишларида намоён бўлади. Масалан, *жамоат транспортида юзага келадиган у қадар одатий бўлмаган вазиятдан чиқиб кета олишади; агент орқали саёҳатни режалаштириши жараёнида ёки бевосита саёҳат пайтида кўплаб вазиятлардан чиқиб кета олади; таниши мавзуда тайёргарликсиз суҳбатга қўшилиб кетади; шикоят ва ариза бера олади; интервью/маслаҳат жараёнида ташаббусни ўз қўлига олиши (бирор-бир саволни ўртага ташлаши) мумкин, аммо суҳбатдошига боғланган бўлишади; суҳбатдошидан ўз фикрини аниқроқ баён этишини сўрашилари мумкин.*

• Тил билиш кўникмаларининг кейинги тўплами **“Кучайтирилган бошланғич даражада”** (B1+)га мос келади. Бунда юқорида санаб ўтилган тавсифлар ўз кучида қолади ҳамда улар сафига ўқувчиларнинг турли ҳажмдаги ахборотларни алмаша олишлари билан боғлиқ бир қатор дескрипторлар қўшилади. Масалан: ўқувчилар юзага келган муаммолар ҳақидаги хабар/сўровни қабул қила олишади; интервью/маслаҳат жараёнида зарур бўладиган амалий маълумотни тақдим этишини билади (масалан,

шифокорга ўзидаги аломатларни айтаб берии), аммо бу жараёнда ҳар доим ҳам фикрларини аниқ тұза олишмайды; нима учун бирор нарса муаммоли эканини тушунтириб бера олишады; қисқа ҳикоя, мақоланинг сюжетини, сұхбат, мұхокама, ҳүжәжатли фильм мұхокамаси мазмунини баён эта олади, унға ўз фикрини билдиради ҳамда бир қатор аниқлаштирувчи саволларга жавоб берә олади; мавжуд ахборотни текширган ва тасдиқлаган ҳолда олдиндан тайёрланған сұхбатни (интервьюни) амалға ошира олади, аммо сұхбатдоши жуда тез ва кенг қамровли жаовб берганида қайта сұрашига түгри келади; бирор нарса қандай бажарилишини аниқ күрсатмалар билан тушунтириб бера олишады; ўз қизиқишиларига оид бўлган майший ва майший бўлмаган масалаларга оид тўпланған маълумотлар билан анча дадил фикр алмаша олишади.

B2 даражаси В1 (“Бошланғич”) ва А2 (“Бошланғичдан олдинги”) даражаларидан юқоририкда туради ҳамда “Йўналтирилган Бошланғич” деб номланади. Бунда ўрта даражада олдинга силжиш жараёнида ўқувчилар ўзлари учун янги истиқболлар очилганини, сифат жиҳатидан янги нуқтага чиқишиганини тушуниб етишади, – энди улар нарсаларга бошқача назар билан қарай бошлашади. Бундай тасаввурни, ўз навбатида, мазкур даражанинг дескрипторлари юзага келтиради. Масалан, ушбу даражада бошланадиган дескрипторларни олиб кўрайлик. Улар мунозарани самарали олиб боришга оиддир: ўқувчилар *керакли изоҳ ва далиллар келтирған*, ўз изоҳларини баён этган ҳолда ўз нуқтаи назарларини ҳимоя қила олишади; “*маъқулловчи*” ва “*қарши*” далилларни келтирған ҳолда долзарб масала юзасидан ўз нуқтаи назарини билдира олади; бирор нарсага асос келтира олади; у ёки бу нуқтаи назарнинг “+” ва “–“ томонларини тушунтирган ҳолда далиллаш тизимини ривожлантира олади; муаммонинг моҳиятини тушунтира олади ҳамда қарама-қарши томонга музокара давомида улар ён бершилари кераклигини кўрсата олади; воқеаларнинг сабаблари, оқибатлари, тахминий ривожланиши тўғрисида мулоҳаза юрита олади; таниш мавзу юзасидан норасмий мунозарада фаол шитирок этади; бирор-бир тахмин юзасидан изоҳ бершилари, ўз нуқтаи назарини аниқ баён этишилари, муқобил таклиф билдиришилари, ўз тахминларини илгари суришилари мумкин. Бундан ташқари, ушбу даражада иккита янги дескриптор юзага келади. Уларнинг биринчиси эркин мулоқот қилишга оиддир. Масалан: ўқувчилар *табиий*, эркин сұхбат қура олишади; *ҳатто атрофда шовқин бўлса ҳам, адабий тилда ўзларига айтилган гапларнинг бутун тафсилотларини тушуншиади*; сұхбатни бошлишлари, унға қўшилишилари, зарур пайтда сұхбатни якунлашлари мумкин; вақтдан ютиши ва жавобни шакллантириб олиш учун тўлдирувчилардан (масалан, “менимча...”) фойдаланишилари мумкин; ўзлари ўрганаётган тил

вакиллари билан тайёргарликсиз ва муайян даражада эркин тарзда диалог қура олишади; сұхбат йұналиши, услуги, акцентининг ўзгаришига мослаша олишади; ўзлари ўрганаётган тил вакиллари билан мuloқотга кириша олишади, бунда уларнинг хатти-ҳаракатлари ва сўзлари сұхбатдошнинг кулгусига сабаб бўлмайди ҳамда ўзларини тил ўрганувчи ва шу тил вакилига нисбатан бўлганидан бошқачароқ тутишларига олиб келмайди. Дескрипторларнинг иккинчи гурухи тилни нисбатан мукаммалроқ эгаллашга тааллуқли бўлади: ўқувчилар ўзларининг тушунмасликларига олиб келиши мумкин бўлган хатоларни тўғрилай олишади, ўзларининг “доимий” хатоларига эътибор қаратиб, уларни яна тақрорламаслик учун ўз нутқларига эътиборли бўлишлари мумкин; янгиш айтилган сўз ва хатоларни сезиб қолишиса, уларни тўғрилай олишади; сұхбатдош/сұхбатдошларнинг муносабатини эътиборга олган ҳолда нимани қандай айтишини олдиндан режсалаштириб олишлари мумкин. Шундай қилиб, ушбу даража чиндан ўқувчиларнинг хорижий тилни ўрганишлари жараёнида янги босқич ҳисобланади.

Тил билишнинг кейинги босқичи **“Йўналтирилган Бошланғич Кучайтирилган даража”** (B2+) деб номланади. Дескрипторлар ҳали ҳам асосланган мунозара олиб бориш, мuloқот қилишга оид бўлиб, уларнинг айримлари тилни англашга йўналтирилган бўлади. Аммо ушбу асосланган мунозара олиб бориш, мuloқот қилишга йўналганликни дискурсив кўникумаларни ривожлантиришда янги жиҳат дейиш мумкин. Дискурсив компетенциянинг янгилиги сұхбат жараёнида (ҳамкорлик стратегиясида) намоён бўлади: ўқувчилар сұхбатдошнинг фикрларини кузатиб, ҳамда унга муносабат билдириб, шу йўл билан мунозарани юритишига ёрдам беришади. Даражанинг янгилиги көгезия/көгерантликка оид дескрипторлар мисолида ҳам намоён бўлади: ўқувчилар хорижий тилда аниқ ва боғланган жумлалар тузии имконини берадиган кам миқдордаги боғловчилардан фойдаланишлари мумкин; фикрлар орасидаги боғлиқликни кўрсатиши учун турли боғловчи сўзлардан фойдаланишлари мумкин; усталик билан асосий нуқтаи назарни ажратиб кўрсатиши ҳамда далил сифатида турли асосларни келтириб далиллаш тизимини шакллантиришлари мумкин. Бундан ташқари, айнан мана шу даражада иш юзасидан мuloқот олиб борища қўл келадиган дескрипторларнинг катта қисми тўпланган: ўқувчилар тилдаги ишонтириш воситаларидан ва шаффоф далиллаш тизимидан фойдаланган ҳолда компенсация талаб қилишлари; ён босишиларнинг аниқ чегараларини белгилаб олишлари мумкин.

• С1 даражаси **“Профессионал билиш”** деб номланади. Ушбу даража учун тез ва тайёргарликсиз мuloқотга киришиш имконини берадиган кенг доирадаги тил воситаларидан фойдалана олиш имконияти хосдир.

Дескрипторларга мисоллар келтирамиз: ўқувчилар ўз фикрларини тез, тайёргарликсиз ва ортиқча уринишларсиз баён этишлари мумкин. Вазиятдан келиб чиқиб зарур сўз ва жумлаларни танлаши имкониятини берадиган даражада лексик бирликларни яхши билишади. Бирор-бир сўзни танлаши ёки бирорта сўз/жумлани ишлатмаслик зарур бўлиб қолса, ушибу даражадаги ўқувчилар буни сездирмасдан бажара олишади. Табиий ва бир текис нутқни фақат тушуниш жиҳатидан мураккаб мавзу қийинлаштириши мумкин. Мулоқот кўникмалари С1 даражасидаги каби қолади; бунда эътибор тезлик ошганига қаратилади, масалан: ўқувчилар эътиборни ўзларига қаратиш, сўз олиш ёки ўйлаб олиш учун вақтдан ютиши мақсадида кенг қамровли заҳирадан зарур жумлани танлашлари; матнинг когезиясини таъминловчи композиция моделлари, боғловчи сўзлар ва усуллардан онгли равишда фойдаланиши кўзга ташланадиган қатъий йўналтирилган аниқ ва боғланган оғзаки нутқ яратма олишлари мумкин.

• С2 даражаси, гарчи “мукаммал билиш” деб номланса-да, ўқувчининг тилни шу тил вакили даражасида билишини англатмайди. Ушбу даражада ўзлаштириши жуда яхши бўлган ўқувчиларга хос тил воситаларидан аниқ ва енгил фойдаланишни акс эттиради. Ушбу даражага оид дескрипторлар ўз ичига қуйидагиларни олади: ўқувчилар юқори даражадаги аниқлик билан турли усуллардан фойдалангандан ҳолда исталган нюансларни баён эта олишади; турли-туман идиоматик ва сўзлашув ибораларини, уларнинг коннотацияларини билишади, агар тил воситаларидан фойдаланишида қийинчиликлар юзага келса, тез ва атрофдагиларга сездирмагандан ҳолда ўз фикрини бошқача баён эта олишади.

Даражалар тизими ҳар хил форматларда, турли даражада деталлаштирилган ҳолда тақдим этилиши ва қўлланилиши мумкин. Бунда ҳисобнинг қайд этилган нукталари шаффофлик ва мувофиқликни таъминлаш имконини беради, шунингдек келгусидаги режалар ва ишланмалар учун восита бўлиб хизмат қилиши мумкин. Аниқ тасвирий дескрипторлар, мезонларнинг, шунингдек келгусида дескрипторларни ишлаб чиқиш услубларини тузишдан мақсад – ишланмаларни таълим контекстида амалиётда қўллашдан иборатдир.

3.7 Тасвирий дескрипторлар даражалари шкалалари қандай ўқилади?

З-бобда олтита асосий даражада берилган: А1 (“Зўрга билиш” даражаси”), А2 (“Бошлангичгача бўлган даражса”), В1 (“Бошлангич даражса”), В2 (“Ривожланган бошлангич даражса”), С1 (“Профессионал билиш даражаси”), С2 (“Хорижий тилни мукаммал билиш даражаси”). Шкаланинг ўртасидан

жой олган даражалар – “*Бошланғичгача бўлган*”, “*Бошланғич*”, “*Ривожланган бошланғич*” – юқорида қайд этиб ўтилганидек, аксарият ҳолларда ингичка горизонтал чизиқ билан ажратилади. Шундай чизиқ мавжуд бўлган ҳолларда, чизиқнинг пастидан жой олган дескрипторлар шкаладаги стандарт даражани билдиради. Чизиқдан юқорида жойлашган дескрипторлар эса тил билишнинг юқорироқ даражасини англатади, аммо у ҳам юқорида жойлашган стандарт даражага нисбатан паст ҳисобланади. Кичик даражаларга бўлиш эмпирик маълумотларга асосланиб амалга оширилади. Кичик даражаларга бўлиш мавжуд бўлмаган жойларда (A2 – “*Бошланғичгача бўлган даражса*”, B2 – “*Бошланғич даражса*” ёки B2 – “*Ривожланган бошланғич даражса*”) дескрипторлар шкаладаги стандарт даражада намоён бўлади. Ушбу ҳолатларда шкаладаги иккита кетма-кет келувчи даражалар орасига жойлаштириш мумкин бўлган бирор-бир ифода топилмади.

Айримлар дескрипторлар шкаласини қуи даражадан юқорига қараб ўқиши, бошқалар эса унинг акси бўлган усулни маъқул кўришади. Мантиқийлик жиҳатдан барча шкалалар юқори даража – C2 (“Хорижий тилни мукаммал даражада билиш”) ва қуи даража A1 (“Зўрга билиш”) дан иборат бўлади.

Ҳар бир даражани ўз ичига ўзидан қуида турувчи барча даражаларни олган даража сифатида қараш керак. Бунинг маъноси шуки, даражаси B1 деб баҳолангандан ҳар қанадӣ инсон A2 даражада назарда тутилган барча нарсани билиши, шунингдек унинг тилдан хабардорлиги A2 даражасидан юқорироқ бўлиши керак. Бу шунингдек, тилни A2 даражада (“*Бошланғичгача бўлган даражса*”) биладиганларнинг нутқига қўйиладиган талаблар – масалан, “матн аниқ ва секин талафуз қилинса”, тилни B1 (“*Бошланғич даражса*”) даражада биладиганлар учун камроқ аҳамиятга эга бўлади ёки уларга нисбатан қўлланилмайди.

Дескрипторларнинг ҳар бир элементи ёки жиҳати кейинги даражанинг ҳар бирида такрорланавермайди. Таъкидлаш керакки, ҳар бир даражанинг дескрипторларида шу даражанинг ўзи учун муҳим ва янги бўлган жиҳатлар қайд этилади. Дескрипторлар, мураккаблик органини кўрсатиш учун сезиларли бўлмаган ўзгаришлар мавжуд бўлганида, услубий жиҳатдан олдинги даражада айтиб ўтилган барча элементларни такрорламайди.

Дескрипторлар шкалаларида барча даражаларнинг таърифи берилмаган. Муайян даражанинг таърифини келтиришда бирор-бир жиҳат эътибордан четда қолганлиги сабабини кўрсатиш мушкул, чунки бунга турли сабабларнинг бир қанчаси ёки уларнинг йиғиндиси сабаб бўлиши мумкин:

- мазкур даражада қандайдир жиҳат мавжуд бўлади: айрим дескрипторлар лойиҳага киритилган бўлиб, улар кейинчалик сифат текшируви вақтида рад этилган;
- балки, мазкур даражада бирор-бир жиҳат мавжуд бўлиши мумкин: дескрипторлар яратилиши мумкин, аммо бу иш бажарилмаган;
- эҳтимол, ушбу жиҳат мазкур даражада мавжуд бўлиши мумкин, аммо тегишли дескрипторларни изоҳлаш мушкул, ҳатто имконсиздир;
- мазкур дескриптор мавжуд эмас, ёки ушбу даражада учун аҳамиятли эмас.

Дифференцияни амалга оширишнинг имкони йўқ.

Агар “Тил билишнинг Умумевропа компетенциялари” фойдаланувчилари дескрипторлар банкидан фойдаланишини истасалар, улар тақдим этилган дескрипторлардаги бўшлиқларга эътибор қаратишлари зарур бўлади. Ушбу бўшлиқлар мазкур жиҳатга алоқадор бўлган контекстга аниқликлар киритиш, ва/ёки фойдаланувчидаги мавжуд бўлган ўхшаш маълумот воситасида тўлдирилиши мумкин. Бошқа томондан, айрим бўшлиқлар, табиий равишда қолиши мумкин. Бу ҳол даражалар иерархиясида муайян категорянинг ортиқчалиги билан изоҳланади. Аммо шкала ўртасидаги бўшлиқ дифференцияланган белгилар осон изоҳланмаслигини англаради.

3.8 Тил билиш дескрипторларидан қандай фойдаланиш керак

1-, 2- ва 3-жадвалларда келтирилган даражалар тизими тил билиш кўникмаларининг оғзаки шкаласидан иборатdir. Ушбу шкалани ишлаб чиқиш билан боғлиқ техник масалалар А иловада келтирилган. 9-бобда тил билиш кўникмаларини баҳолашда даражалардан қандай фойдаланиш баён этилган.

Даражалар шкалаларини кўриб чиқишида, ушбу шкала ишлаб чиқиладиган ва мақсадларга релевант бўлган дескрипторлар изоҳлари тўплами амалга ошириладиган мақсадни аниқ белгилаб олиш муҳимдир.

Шаклаларнинг учта тури ўртасидаги функционал фарқлар аниқланган: а) тилдан фойдаланувчига мўлжалланган шкала; б) баҳолаш шкаласи; в) тестлар яратувчилар учун мўлжалланган шкала.

Муайян мақсад учун ишлаб чиқилган шкаладан бошқа мақсадларда фойдаланишда юзага келадиган муаммоларни четлаб ўтиш учун шкалалар турларининг аниқ изоҳи таклиф этилади:

а) **тилдан фойдаланувчига мўлжалланган шкала.** Унинг мақсади – инсоннинг исталган даражадаги одатий ёки эҳтимолий тилга оид хатти-харакатларини кўрсатиб бериш. Дескрипторларнинг изоҳлари, одатда, ижобий

характерга эга бўлади ҳамда ўқувчи ҳатто энг қуи даражада ҳам нима қилиши кераклиги тўғрисида маълумот беради.

“Секин ва аниқ талаффуз қилинса, мураккаб бўлмаган инглизча сўзлашувни тушунаман. Қисқа, аниқ ва оддий хабар ёки эълонларнинг мазмунини тушунаман”.

*Тил билишининг сертификатланган шкаласи. Евромарказ 1993.
Аудирование.*

2-даражса.

Мазкур шкала тил билиш даражасидаги айрим чекловларни ҳам қайд этиши мумкин.

“Кундалик оддий вазиятларда мuloқot қила оламан. Луғат ёрдамида оддий ёзма мурожаатларни тушунаман. Луғатсиз асосий мазмунни тушунаман. Нотаниш ҳолатларда тушунмовчиликларга ва хатоларга йўл кўяман”.

Тил билишининг 9-даражали Финляндия шкаласи. 1993. 2-даражса.

Фойдаланувчига мўлжалланган шкалалар аксарият ҳолларда умумий характерга эга бўлиб, битта даражага битта дескрипторни тавсия этади. Қайд этиб ўтилган Финляндия шкаласи ана шундай типга мансубдир. Мазкур бобда юқорида келтириб ўтилган 1-жадвал ҳам фойдаланувчиларга ҳар бир даражага учун одатий кўникмаларнинг умумий тавсифини тақдим этади. Шунингдек, шкала нутқий фаолиятнинг барча тўртта тури учун мос келадиган дескрипторларни тақдим қилиши мумкин. Евромарказнинг юқорида қайд этиб ўтилган шкаласида буни кўришимиз мумкин, аммо оддийлик – ушбу шкалаларнинг асосий хусусиятидир.

б) баҳолаши шкаласи баҳолаши жараёнини белгилаб беради. Изоҳлар, одатда, нутқ сифатининг кутилаётган даражасини акс эттиради. Нутқ маълум бир жиҳатининг умумий баҳоси назарда тутилмоқда. Мазкур шкалалар ўқувчи тилни қанчалик яхши билишини акс эттиради ва ҳатто юқори даражаларда ҳам, айниқса, бу имтиҳонда ўтиш баллига оид бўлганда, аксарият ҳолатларда салбий изоҳга эга бўлади:

“Боғланмаган нутқ ва/ёки тез-тез тўхталишлар мuloқotни қийинлаштиради ва тингловчи фикрнинг мазмунини англаб етишига халақит беради”.

Ривожланган даражадаги инглиз тили сертификати. 1991 (Кембриж университетидаги имтиҳонлар. 5-билет, оззаки қисм. Баҳолаш мезони — равонлик 1—2 (эҳтимолий даражаларнинг қуи даражаси)).

Агар нутқ намуналарининг асосий хусусиятлари таърифланадиган ва таҳлил қилинадиган сифатли ёндашувдан фойдаланилса, салбий изоҳни сезиларли даражада четлаб ўтиш мумкин.

Баҳолаш шкалаларининг айримлари холистик бўлади, яъни битта даража учун битта дескрипторни таклиф этади. Бошқалари эса, аксинча, нутқнинг турли жиҳатларига таҳлилий томондан йўналтирилади, масалан, лугат бойлиги, нутқнинг тўғрилиги, равонлик, талаффуз кабилар. Юқорида ушбу бобда келтирилган З-жадвал “Хорижий тилни билишнинг Умумевропа компетенциялари”даги тасвирий дескрипторлардан олинган ижобий изоҳга эга таҳлилий шкалага мисол бўла олади.

Айрим таҳлилий шкалалар ўқувчиларнинг натижаларини баён этиш учун катта микдордаги категорияларни қамраб олади. Бундай ёндашув у қадар қулай хисобланмайди, чунки ўқитувчилар, одатда, 3-5тадан ортиқ категориялар билан ишлашга қийналишади. Шу боис З-жадвалдаги каби таҳлилий шкалалар диагностик деб номланади, чунки уларнинг мақсадларидан бири тил билишнинг мавжуд даражасини белгилаш, тегишли категориялар бўйича якуний мақсадларни аниқлаш ва ушбу мақсадларга эришиш йўлларини белгилашдан иборатdir.

в) тестлар яратувчилар учун мўлжалланган шкалалар. Шкалалар дескрипторлари тест двомида ўқувчилар бажаришлари керак бўлган коммуникация вазифалари сифатида берилган. Мазкур типдаги шкалалар ёки ўзига хосликлар рўйхати ўқувчи бажара оладиган нарсаларга асосланган. Уларнинг мақсади – *тегишли даражаларга мос келадиган тестларни яратишга ёрдам берииш*.

“Ўқувчи ўз оиласи, яшаш шароити, билими ҳақида батафсил гапириб бера олади; таниш вазиятларда кундалик нарсаларни (масалан, менинг шахрим, об-ҳаво) таърифлай олади ва ҳикоя қилиб бера олади; ўзининг охирги иш жойи ёки иш фаолияти ҳақида гапириб бера олади, олдиндан тайёрланмасдан ҳамкаслари ёки бевосита раҳбари билан мулоқот қила олади (ишга оид саволлар бериши, иш шароити, дам олиш кунлари ва бошқалар юзасидан шикоят қилиши) мумкин. Телефон орқали қисқа хабарлар бера олади; кундалик ҳаётдаги (масалан, дўконда) оддий вазифаларни бажариш юзасидан оддий кўрсатмалар бера олади. Хушмуомалалик билан илтимос қилиш шаклларидан ишончли фойдалана олмайди, масалан, “could”, “would” дан фойдаланишда шу тил вакили одатий тонда гапириши мумкин бўлган вазиятларда ўта тажовузкорлиги ёки аксинча жуда хушмуомалалиги билан хафа қилиб қўйиши мумкин».

Иккинчи тилни билишнинг Австрия рейтинги. 1982. Сўзлашув. 2-даражаса. Максус вазифалардан мисоллар.

Бундай дескрипторлар нисбатан қисқаларига бўлиниши мумкин: маълумот алмашиш (шахсий ҳаёт, иш юзасидан мулоқот), баён этиш, сухбат,

телефонда гаплашиш, кўрсатма/йўриқнома бериш, ижтимоий-маданий таркибий қисм.

Демак, баҳолаш ва ўз-ўзини баҳолаш учун қўлланиладиган дескрипторлар шкалалари ёки рўйхатлари, агар уларда фақат ўқувчилар нима қилишлари мумкинлиги ҳақидагина эмас, балки улар буни қанчалик яхши бажаришлари мумкинлиги ҳақида ҳам сўз юритилган бўлса, катта қимматга эгаллайди. Ўқувчилар инглиз миллий дастуридаги тегишли вазифаларни қанчалик яхши бажаришлари кераклиги тўғрисида зарур ахборотнинг йўқлиги Австралия дастури вариантларида назарда тутилган яқуний натижаларга эришишни мушкуллаштиради. Бир томондан, ўқитувчилар дастурий вазифаларнинг нисбатан батафсил баён этилишини (тест яратувчилар учун мўлжалланган шкалалар билан боғловчи занжир), иккинчи томондан эса, сифат мезонларининг батафсилоқ тақдим этилишини (диагностика шкалалари билан боғловчи занжир) маъқул кўришади.

Ўз-ўзини баҳолаш учун дескрипторлар, шубҳасиз, агар уларда ўқувчи турли даражадаги вазифаларни қанчалик яхши бажара олиши кераклиги қайд этилган бўлса, самарали ҳисобланади. Шундай қилиб, тил билиш даражалари шкалалари қўйидагича йўналтирилиши мумкин:

1. Ўқувчи нима қила олади:

- 1.А Фойдаланувчига йўналтирилганлик (саддароқ)**
- 2.Б. Тест ишлаб чиқувчilarга йўналтирилганлик
(мураккаброқ)**

2. Нутқни қанчалик яхши билади:

- 2. А Ташхисга йўналтирилганлик (мураккаброқ)**
- 2. Б. Баҳолашга йўналтирилганлик (саддароқ)**
- 3. Ўқитувчига йўналтирилганлик**
- 4. Ўқувчига йўналтирилганлик**

Юқорида санаб ўтилган барча йўналишлар “Умумевропа компетенциялари”да релевант деб тан олинган. Юқорида кўриб ўтилган тўртта йўналиш тури бошқача тарзда қараб чиқилиши мумкин. Фойдаланувчига мўлжалланган шкала тест яратувчилар учун мўлжалланган шкаланинг у қадар деталлаштирилмаган – мақсади умумий тасаввур уйғотиш бўлган версияси сифатида қаралиши мумкин. Баҳолаш шкаласи тил билиш даражаси ҳақида умумий тасаввур ҳосил қилиш имконини берадиган диагностикага йўналтирилган шкаланинг у қадар деталлаштирилмаган версияси саналади. Фойдаланувчига мўлжалланган айrim шкалалар деталларни қисқартириш жараёнини ўзининг мантиқий якунигача олиб боради, ҳамда ҳар бир даража учун хос бўлган натижалар асосланган глобал шкалани тақдим этади. Айrim ҳолларда у деталлаштирилган режалаштириш

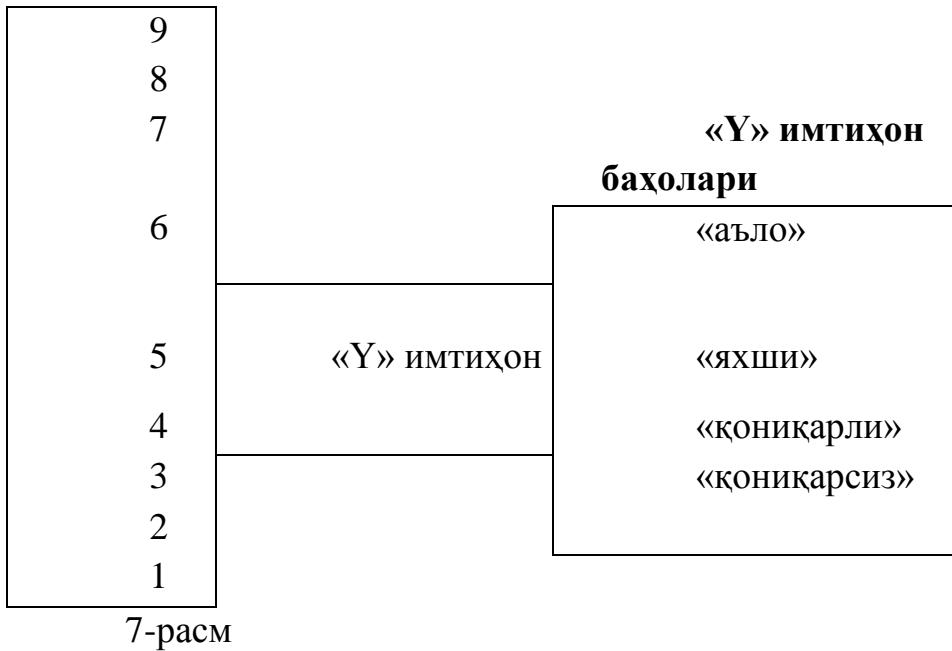
(масалан, юқорида эслатиб ўтилган Финляндия шкаласи) ўрнига амалга оширилади. Бошқа ҳолларда эса, деталларнинг қисқартирилиши муайян кўникмалар учун ишлаб чиқилган кўрсаткичларга аҳамиятлилик бағишлайди (масалан, инглиз тилидан тест бўйича халқаро тизим). Баъзида у нисбатан батафсилроқ ўзига хосликлар (масалан, Евромарказ) ҳақида хабар берувчи ўзига хос кириш ёки шарҳ вазифасини ўтайди. Ушбу ҳолатларнинг барчасида тақдимот гиперматнинг компьютердаги тақдимоти сингари бўлади. Фойдаланувчига ахборий пирамида тақдим этилади, унинг чўққисидан фойдаланувчида умумий ҳолатни кўриши имкони вужудга келади (глобал шкала). Пастга тушар экан, у батафсилроқ тасавурга эга бўлиб боради. Аммо ҳар бир аниқ нуқтада кўриниш қоғоз варагидан иборат бир ёки иккита экран билан чекланади. Бундай ҳолатда қийинчиликларни тушуниш зарур бўлмаган деталларни қалаштириб ташлаш ёки уларни ўта соддалаштириш орқали мураккаблаштирилмайди. Агар зарурат бўлсагина деталлар тақдим этилади.

Гиперматн дескрипторлар тизими учун муваффақиятли аналогия ҳисобланади. Айнан мана шу ёндашув “Инглиз тилида сўзлашувчилар” томонидан инглиз тилидан хорижий тил сифатидаги имтиҳонлар учун ишлаб чиқилган шкалада қабул қилинган. Ушбу монографиянинг 4 ва 5-боболарида тақдим этилган шкалаларда мазкур ёндашув янада ривожлантирилган. Масалан, нутқий фаолият (интеракция)нинг диалогик турлари учун ишлаб чиқилган шкала нисбатан майдароқ шкалаларнинг қисқача баёни ҳисобланади.

3.9 Тил билиш даражалари ва жараённи баҳолаш

Шкалаларга нисбатан тил билиш даражаларини аниқлаш ҳамда ҳар бир алоҳида олинган даража ўз олдига қўядиган мақсадлардан келиб чиқиб натижаларни баҳолаш ўртасидаги сезиларли фарқ қайд этилиши мумкин. Тил компетенциясининг исталган шкаласи, масалан, Умумевропа даражалар тизими кўникмаларнинг мураккаблигига қараб ўсиб борадиган даражалар сериясини белгилаб беради. У ўқувчи компетенциясининг барча жабҳаларини, ёхуд бирор-бир соҳа ёки ташкилот учун аҳамиятли бўлган жабҳани қамраб олиши мумкин. Бир ўқувчи учун тил билишни В2 даражасида баҳолаш катта силжишни англатса (агар икки ой олдин унинг билимлари В1 даражага мос келади деб баҳоланган бўлса), бошқаси учун бу баҳо нисбатан ўртacha ҳисобланади (агар икки йил олдин ҳам унинг билими В2 даражага мос келади деб баҳоланган бўлса).

Тил компетенциялари шкаласи

Ҳар бир даражада муайян мақсад қўйилади. 7-расмда «Y» имтиҳони тил компетенциялари шкалаларининг 4- ва 5-даражаларида қайд этилган бир нечта кўниқмаларни қамраб олишни назарда тутади. Бошқа даражаларга қаратилган бошқа имтиҳонлар ҳам бўлиши мумкин, шунингдек, кўниқмалар шкаласи улар ўртасидаги муносабатни тушунишга ёрдам бериши мумкин. “Инглиз тилида сўзлашувчилар” лойиҳасининг мазмuni шундан иборатки, унинг доирасида инглиз тилидан хорижий тил сифатида олинадиган имтиҳон учун шкалалар тизими ишлаб чиқилган. ALTE лойиҳаси эса турли Европа тиллари бўйича имтиҳонларни бир-бири билан солиштиришни назарда тутади.

«Y» имтиҳони натижалари 1 дан 5 гача бўлган тизимда баҳоланиши мумкин, бунда 3 қониқарли баҳо ҳисобланади. Баҳолашнинг бундай тизимидан ўқувчининг тил билиш даражасини бевосита баҳолаш – одатда, оғзаки ва ёзма – ва/ёки умумий имтиҳон баҳоси учун фойдаланиш мумкин. «Y» имтиҳони «X», «Y» ва «Z» имтиҳонлари қаторидаги занжир бўлиши мумкин. Бундай баҳолаш шкаласини мазкур имтиҳонларнинг ҳар бирида қўлласа бўлади. Лекин шуниси аниқки, «X» имтиҳонида олинган 4 баҳо тил билиш нуқтаи назаридан «Y» имтиҳонида олинган баҳо билан бир хил бўлмайди.

Агар «X», «Y» ва «Z» имтиҳонлари тил компетенциясининг битта шкаласи босқичлари бўлганида, муайян вақт ўтганидан кейин ушбу имтиҳонларда олинган баҳолар ўртасидаги нисбатни белгилаш мумкин бўлар эди. Мавжуд намуналар ва олинган натижаларни жамлаш, таҳлил қилиш, солиштириш йўли билан бунга эришиш мумкин.

Имтиҳон баҳолари ва тилни билиш даражалари ўртасидаги алоқани белгилаш имконияти мавжуд, чунки имтиҳонлар маълум бир стандартларга асосланади, уларда ушбу стандартларни талқин эта оладиган профессионал имтиҳон олувчилар қатнашади. Баҳолаш меъёрларини тушунарли ва аниқ шакллантириш, улардан фойдаланиш бўйича мисоллар келтириш, сўнгра уларни тартибга солиш керак.

Кўпгина мамлакатларда баҳолашнинг мактаб тизими 1 дан 6 гача бўлган балл шкаласига асосланган, уларда 4 одатий ёки қониқарли баҳо ҳисобланади. Ўқитувчилар ҳар бир баҳо орқасида нима турганини яхши билишади, аммо ҳар доим ҳам бунга изоҳ берилавермайди. Ўқитувчи қўйиган баҳо билан тил билиш даражаси ўртасидаги нисбат характери имтиҳон баҳоси ва тил билиш даражаси ўртасидаги нисбат билан бир хил бўлади. Аммо меъёрнинг жуда қўп варианatlари мавжудлиги ишни мураккаблаштиради. Бунинг сабаби шундаки, фойдаланилган баҳолаш шакли ва ўқитувчи томонидан ҳар бир қўйилган баҳони тушуниш масаласидан ташқари, меъёр тушунчаси синф (неча йилдан бери ўқиши), мактаб типи, худуддан келиб чиқиб ҳам ўзгаради. Маълум бир мактабда тўртинчи синфни битиришда қўйилган “4” баҳо шу мактабда учинчи синфни битиришда қўйилган “4” баҳо билан бир хил бўлмайди. Тўртинчи синфни битиришда турли мактабларда қўйилган “4” баҳоларнинг аҳамияти ҳам турлича бўлади.

Шунга қарамай, муайян таълим маркази ёки унга мос даражада мавжуд бўлган қоидалар тушунчаси ўртасидаги тахминий алоқани ўрнатиш мумкин. Бунга ўз ичига қуидаги операцияларни олувчи яхлит жараён воситасида эришиш мумкин. Мақсаддан келиб чиқиб, ҳар бир даража учун қоида тушунчалари белгиланиши, ўқитувчилардан ўқувчиларнинг ўртacha ўзлаштиришларини тартиблashтиришни ва уларни 1- ва 2-жадваллардаги каби шаклда тақдим этишни сўраш, сўнгра тил компетенциясининг типик намуналари гурухлаштирилиб, шкала кўринишида тақдим этилиши мумкин. Дастреб ўқитувчилардан улар ўз ўқувчиларини баҳолашда фойдаланадиган баҳолардан фойдаланган ҳолда стандарт видеоёзувларни баҳолашни сўраш мумкин.

Куидаги саволларга ўйлаб жавоб берииш тавсия этилади:

- Ўқувчиларнинг тилни ўрганишларида илгари силжисини белгилаб берувчи даражаларни ўрнатишга фойдаланувчиларнинг қизиқиши қай даражада?
- Ўқитувчилар томонидан имтиҳонларда қўлланилиши мумкин бўлган ҳар бир аниқ даражса вазифаларидан келиб чиқиб, баҳолашнинг аниқ мезонларини таъминлашга уларнинг қизиқишилари қай даражада?
- Таълим сектори, тилни билиши даражаси ва баҳолаш тизими ўртасида аниқ алоқани ўрнатиш мақсадида умумий тизимни ишлаб чиқишига уларнинг қизиқишилари қай даражада?

Наргис ҚОСИМОВА таржимаси.